

УДК 347.65

Х. З. Піцик
кандидат юридичних наук,
старший викладач кафедри цивільного та господарського права і процесу
Прикарпатського юридичного інституту
Національного університету «Одеська юридична академія»

ОБОВ'ЯЗКИ СПАДКОДАВЦЯ ПРИ СПАДКУВАННІ ЗА ЗАКОНОМ

Цивільний кодекс (далі – ЦК) України під час визначення підстав спадкування надав пріоритет спадкуванню за заповітом, однак нотаріальна практика свідчить, що найбільш поширеним видом спадкування в Україні залишається спадкування за законом. Обставини, які сприяють домінуванню спадкування за законом, різні. Це недостатня правова культура більшості населення, іноді передчасна смерть спадкодавця та обставини психологічного характеру, адже складання заповіту пересічна людина розглядає як передумову смерті.

Безперечно, у забезпеченні й підтримці достатнього рівня життя людини суттєву роль відіграє спадщина, адже кожне нове покоління не починає життя з нічого, а продовжує започатковане, прагне до його примноження та вдосконалення. У процесі свого життя людина здебільшого накопичує певну кількість матеріальних благ і цінностей, якими вона бажає задовольнити не лише свої потреби, а й потреби своїх близьких. У зв'язку з цим до спадкоємців закон зараховує осіб, пов'язаних зі спадкодавцем кровним походженням, шлюбними відносинами, усиновленням тощо.

Дослідження правових питань спадкування зумовлено зростаючим значенням приватної власності й необхідністю розроблення правового механізму, який міг би захистити права та інтереси громадян України. Проте чинний рівень правового регулювання спадкових правовідносин не достатній для того, щоб належним чином захистити права й визначити обов'язки спадкодавця при спадкуванні за законом.

З особою спадкодавця пов'язані найважливіші моменти спадкового права. Тому необхідним є визначення не тільки прав спадкодавця при спадкуванні за законом, а і його основних обов'язків. У зв'язку з цим може виникнути запитання: чи може бути наділена обов'язками померла особа?

На нашу думку, невід'ємним обов'язком кожної особи є утримання дружини (чоловіка), дітей і батьків. Це зобов'язання не припиняється у зв'язку із смертю особи, і підтвердженням цьому є порядок спадкування за законом в Україні.

У зв'язку з цим необхідно звернути увагу на положення сімейного законодавства України з приводу обов'язків щодо утримання подружжя, батьків і дітей. Зокрема, ст. 75 Сімейного кодексу (далі – СК) України гласить: «Дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного» [1].

Ця стаття СК України регламентує право одного подружжя на утримання іншим у тому разі, якщо він (вона) є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу. Так, згідно з ч. 2 ст. 75 СК України, право на утримання один із подружжя набуває за наявності певних підстав. До них, зокрема, належать такі: а) непрацездатність одного з подружжя; б) потреба в матеріальній допомозі; в) здатність другого з подружжя надати матеріальну допомогу.

Непрацездатним визнається той із подружжя, який досяг пенсійного віку, установленого законом, або є інвалідом I, II чи III групи (ч. 3 ст. 75 СК України). Що стосується другої умови – потреби в матеріальній допомозі, то СК України чітко визначає умови, за наявності яких один із подружжя може вважатися таким, що її потребує. Це випадки, коли його доходи не забезпечують йому прожиткового мінімуму, установленого законом (ч. 4 ст. 75 СК України). Останньою умовою надання одному з подружжя утримання є здатність другого з подружжя надати таке утримання. За такої умови мають бути враховані різні обставини – рівень доходів того з подружжя, який повинен надати утримання, знаходження його на утриманні інших осіб, непрацездатність, стан здоров'я тощо [2, с. 122].

Крім того, ст. 180 СК України зобов'язує батьків утримувати дитину до досягнення нею повноліття. СК України також містить норму про те, що й батьки зобов'язані утримувати своїх непрацездатних дочку, сина, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони можуть таку матеріальну допомогу надавати. А.В. Сапейко вважає, що аліментний обов'язок батьків щодо дітей виникає з моменту народження дитини і триває до моменту досягнення повноліття [3, с. 9].

Аналогічно виникає обов'язок щодо утримання батьків у дочки чи сина. Зокрема, ст. 202 СК України гласить: «Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги» [1].

Крім сплати аліментів, повнолітні працездатні дочка, син зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю. Таких обов'язків не виникає, якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав щодо конкретної дитини й ці

права не були поновлені. Або ж дочка, син можуть бути звільнені судом від такого обов'язку, якщо буде встановлено, що мати, батько ухилялися від виконання батьківських обов'язків щодо цих дочки, сина. Як виняток у таких випадках суд може присудити з дочки, сина аліменти на строк не більше як три роки.

Суд визначає розмір аліментів на батьків у твердій грошовій сумі та (або) частці від заробітку (доходу) з урахуванням матеріального й сімейного стану сторін. Під час визначення розміру аліментів і додаткових витрат суд бере до уваги можливість одержання утримання від інших дітей, до яких не висунуто позов про стягнення аліментів, дружини, чоловіка та своїх батьків.

Варто зазначити, що СК України (глава 22) визначає обов'язки щодо утримання інших членів сім'ї та родичів. Ст. 265 СК України визначає, що баба, дід зобов'язані утримувати своїх малолітніх, неповнолітніх онуків, якщо в них немає матері, батька або якщо батьки не можуть з поважних причин надавати їм належного утримання, за умови, що баба, дід можуть надавати матеріальну допомогу. Водночас ст. 266 СК України регулює зобов'язання повнолітніх онуків, правнуків утримувати непрацездатних бабу, діда, прабабу, прадіда, які потребують матеріальної допомоги і якщо в них немає чоловіка, дружини, повнолітніх дочки, сина або ці особи з поважних причин не можуть надавати належного утримання, за умови, що повнолітні внуки, правнуки можуть надавати матеріальну допомогу.

Також повнолітні брати, сестри зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх братів і сестер, які потребують матеріальної допомоги і якщо вони не мають батьків, чоловіка, дружини або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що повнолітні брати й сестри можуть надавати матеріальну допомогу. Повнолітні брати й сестри зобов'язані утримувати непрацездатних повнолітніх братів і сестер, які потребують матеріальної допомоги, якщо вони не мають чоловіка, дружини, батьків або повнолітніх дочки, сина, за умови, що повнолітні брати й сестри можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 267 СК України).

Крім того, мачуха, вітчим зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх падчерку, пасинка, які з ними проживають, якщо в них немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів і сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що вітчим, мачуха можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 268 СК України).

У свою чергу, повнолітні падчерка, пасинок зобов'язані утримувати непрацездатних мачуху, вітчима, якщо вони потребують матеріальної допомоги і якщо вони надавали падчерці, пасинкові

систематичну матеріальну допомогу не менш як п'ять років, за умови, що падчерка, пасинок можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 270 СК України). І якщо особа до досягнення повноліття проживала з родичами або іншими особами однією сім'єю, вона зобов'язана утримувати непрацездатних родичів або інших осіб, з якими проживала не менш як п'ять років, за умови, що ця особа може надавати матеріальну допомогу (ст. 271 СК України).

Отже, можна зробити висновок про те, що обов'язки щодо утримання є взаємними в межах однієї сім'ї, і це гарантує її нормальний розвиток і функціонування.

Підтвердженням тому, що законодавець стоїть на позиції можливого посмертного забезпечення членів сім'ї є положення ЦК України. Зокрема, ст. 1227 ЦК України гласить про те, що суми заробітної плати, пенсії, стипендії, аліментів, допомог у зв'язку з тимчасовою непрацездатністю, відшкодувань у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я, інших соціальних виплат, які належали спадкодавцеві, але не були ним одержані за життя, передаються членам його сім'ї, а в разі їх відсутності – входять до складу спадщини [4].

Ст. 1227 ЦК України охоплює регулюванням лише сум, що мають соціальне призначення, і тому не застосовується до спадкування прав на одержання платежів за цивільно-правовими правочинами (наприклад, авторської винагороди, рентних платежів). Ця стаття не має стосунку ні до випадків переходу до спадкоємців обов'язку щодо відшкодування шкоди, завданої спадкодавцем у недоговірних зобов'язаннях, які регулюються за правилами ст. 1231 ЦК України, ні до спадкування права на одержання страхових виплат (ст. 1229 ЦК України).

Ст. 1227 ЦК України не визначає, які особи належать до членів сім'ї спадкодавця. Згідно з ч. 2 ст. 3 СК України, сім'ю становлять особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки. Зі змісту цієї норми можна дійти висновку, що обов'язковою умовою для визнання особи членом сім'ї спадкодавця й одержання права на виплату зазначених коштів є факт спільного проживання з ним. Разом із тим ця вимога не стосується дітей спадкодавця, а також другого з подружжя, який із поважних причин не проживав спільно з ним. Аналіз ст. 2 СК України надає можливість поділити членів сім'ї на дві групи. До першої групи входять дружина (чоловік) спадкодавця, його батьки (усиновлювачі) та діти (усиновлені) – ч. 1 ст. 2 СК України; а до другої – баба, дід, прабаба, прадід, онуки, правнуки, рідні брати й сестри, мачуха, вітчим, падчерка та пасинок спадкодавця (ч. 2 ст. 2 СК України). При цьому до членів сім'ї можуть бути зараховані й інші

особи (ч. 2 ст. 3 СК України). Отже, згадані особи матимуть право на одержання сум соціальних виплат, недоодержаних спадкодавцем [5, с. 39].

Оскільки члени сім'ї не визнаються спадкоємцями недоодержаних померлим соціальних коштів, варто визнати, що на них не поширюється дія норм, обов'язкових для спадкоємців. Зокрема, у випадку, коли вони водночас є спадкоємцями іншого майна спадкодавця, визнання їх негідними спадкоємцями, за ст. 1224 ЦК України, не тягне анулювання права на одержання цих виплат. Вартість останніх не враховується під час обчислення розміру обов'язкової частки (ст. 1241 ЦК України). У разі призначення цих виплат спадкоємцям за заповітом право на їх спадкування виникне в таких спадкоємців лише за відсутності членів сім'ї спадкодавця, які висловили бажання їх одержати.

Звідси впливає те, що матеріальне забезпечення членів сім'ї спадкодавця є його обов'язком, який визначив законодавець.

Як відомо, черговість спадкування за законом будується на сімейних і родинних відносинах, тобто законодавець припускає, що спадкодавець хотів би залишити набуте ним за життя майно своїм найріднішим людям.

Уважається, що спадкоємцями за законом водночас можуть бути й спадкоємці, які мають право на обов'язкову частку, відказоодержувачі, але коли вони належать до тієї черги, яка закликається до спадкування. Виходячи зі змісту такого спадкування, можна дійти висновку, що такі спадкоємці спадкують на загальних підставах і розмір отриманих ними благ за заповітом не повинен впливати на розмір частки при спадкуванні за законом. Однак розмір отримуваної за законом частки враховуватиметься при спадкуванні за правом на обов'язкову частку (ст. 1241 ЦК України) [5, с. 84].

Отже, законодавець ніби надає можливість близьким людям спадкодавця одержати певну частину майна в спадок. Спадкове законодавство також надає можливість кожному громадянину виявити свою волю щодо майбутньої долі належного йому майна на випадок смерті. Будь-яка дієздатна особа має право скласти заповіт, розпорядившись так усім своїм майном або його частиною та визначивши коло спадкоємців.

Варто зазначити, що за спадкодавцем зберігається обов'язок відшкодувати завдану ним шкоду (збитки) та моральну шкоду. Це положення ґрунтується на ст. 1231 ЦК України, яка гласить: «До спадкоємця переходить обов'язок відшкодувати майнову шкоду (збитки), яка була завдана спадкодавцем. До спадкоємця переходить обов'язок відшкодування моральної шкоди, завданої спадкодавцем, яке було присуджено судом зі спадкодавця за його життя. До спадкоємця переходить

обов'язок сплатити неустойку (штраф, пеню), яка була присуджена судом кредиторів із спадкодавця за життя спадкодавця».

Хоча ЦК України більш суворо підійшов до питання про відповідальність спадкоємців за боргами спадкодавця, варто зазначити, що обсяг відповідальності спадкоємців за боргами спадкодавця може бути меншим, ніж відповідальність спадкодавця, якби останній виконав покладені на нього зобов'язання [6, с. 74]. По-перше, це впливає із загальновизнаного принципу спадкового права про обмеження спадкового пасиву вартістю спадкового активу. У силу цього принципу спадкоємець є відповідальним за борги спадкодавця лише в межах вартості спадкового майна, що становить його частку в спадщині (ст. 1282 ЦК України). Разом із тим норма ч. 4 ст. 1231 ЦК України уточнює це положення, обмежуючи відповідальність спадкоємців не вартістю всього активу спадщини, тобто прав, що перейшли до них, а вартістю успадкованого ними рухомого та нерухомого майна. По-друге, нерозмірність обов'язків спадкодавця і спадкоємців у бік зменшення зобов'язань останніх має місце у випадку зменшення судом за позовом спадкоємця розміру неустойки, відшкодування майнової та моральної шкоди, який є непомірно великим порівняно з вартістю рухомого та нерухомого майна, одержаного ними в спадщину (ч. 5 ст. 1231 ЦК України).

Порядок погашення зазначених обов'язків спадкодавця перед кредиторами залежить від того, чи перейшла спадщина до одного зі спадкоємців або кількох з них, а також від розміру їхніх спадкових часток. Якщо спадкоємець один, він несе відповідальність за зобов'язаннями спадкодавця в межах дійсної вартості рухомого та нерухомого майна, що до нього перейшло. За наявності кількох спадкоємців кожен із них відповідає за борги спадкодавця пропорційно до одержаної ними частки в спадковому майні.

Отже, відповідальність спадкоємців за борги спадкодавця має частковий характер і обмежується вартістю майна, успадкованого цією особою. Проте у виключних випадках (наприклад, за неподільності предмета зобов'язання) відповідальність спадкоємців буде солідарною (ст. 541 ЦК України) і кредитор матиме можливість вимагати виконання вимоги як від усіх спадкоємців разом, так і від кожного з них окремо, причому як повністю, так і в частині боргу. Спадкоємець, який виконав спільне зобов'язання, має право висунути зворотну вимогу (регрес) до кожного з решти боржників у рівній частці (ст. 544 ЦК України).

Але, виходячи з того, що людина, якої немає серед живих (спадкодавця), не може виконати свої обов'язки самостійно, вони переходять до спадкоємців цієї особи.

Будь-яка особа за життя може укласти договір, передбачений законодавством України [7, с. 16].

Як наголошує В.В. Луць, договір – одна з найдавніших правових конструкцій, що розвивалася одночасно з розвитком приватного права протягом багатьох віків [8, с. 8].

На нашу думку, необхідно також звернути увагу на зобов'язання, які виникають у спадкодавця з договорів, зокрема з договору довічного утримання. За договором довічного утримання (догляду), одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність житловий будинок, квартиру або їхню частину, інше нерухоме або рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням і (або) доглядом довічно (ст. 744 ЦК України). Або, як стверджує О.М. Великорода, за договором довічного утримання одна сторона (відчужувач) передає другій стороні (набувачеві) у власність нерухоме й рухоме майно, яке має значну цінність, взамін чого набувач зобов'язується забезпечувати відчужувача утриманням і (або) доглядом довічно [9, с. 177].

Отже, уклавши договір довічного утримання, спадкодавець має обов'язок передати визначену в договорі річ особі, з якою цей договір був укладений. Відповідно, якщо об'єктом договору довічного утримання було все майно спадкодавця, то він позбавляється права укласти заповіт чи передати своє майно спадкоємцям у порядку спадкування за законом [10].

Отже, можна зробити висновок про те, що в спадкодавця при спадкуванні за законом є певні обов'язки. Зокрема, це обов'язок щодо утримання дружини, чоловіка, батьків, дітей та інших членів сім'ї й родичів, обов'язки щодо відшкодування шкоди, а також обов'язки з договорів, зокрема з договору довічного утримання.

Література

1. Сімейний кодекс України. – С. : ТОВ «ВВП НОТІС», 2015. – 80 с.
2. Сімейне право України : [підручник] / [Л.М. Баранова, В.І. Борисова, І.В. Жилінкова та ін.] ; за заг. ред. В.І. Борисової та І.В. Жилінкової. – 3-тє вид., перероб. і допов. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 264 с.
3. Сапейко Л.В. Правове регулювання аліментних обов'язків батьків та дітей : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Л.В. Сапейко. – Х., 2003. – 16 с.
4. Цивільний кодекс України. – С. : ТОВ «ВВП НОТІС», 2015. – 344 с.
5. Спадкування за законодавством України. Коментар. Судова практика // Булетень законодавства і юридичної практики України. – 2008. – № 4. – С. 1–335.

6. Бараннік Н. Право на достатній життєвий рівень і спадкування (порівняльний аналіз норм спадкового права за Цивільним кодексом Української РСР 1963 р. та Цивільним кодексом України 2003 р.) / Н. Бараннік // Підприємництво, господарство і право. – 2005. – № 9. – С. 69–75.

7. Луць А.В. Свобода договору в цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / А.В. Луць. – Львів, 2001. – 18 с.

8. Луць В. Тенденції розвитку договірного права України в сучасних умовах / В. Луць // Право України. – 2009. – № 8. – С. 8–16.

9. Великорода О.М. Договір довічного утримання : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право та цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.М. Великорода. – Івано-Франківськ, 2005. – 195 с.

10. Яворська О.С. Договірні зобов'язання про передачу майна у власність: цивільно-правові аспекти : [монографія] / О.С. Яворська. – Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. – 384 с.

Анотація

Пицук Х. З. Обов'язки спадкодавця при спадкуванні за законом. – Стаття.

У статті досліджуються правові аспекти спадкування за законом в Україні, зокрема обов'язки спадкодавця при спадкуванні за законом. Аналізується чинне законодавство, що надає можливість виокремити обов'язки спадкодавця як суб'єкта спадкових правовідносин.

Ключові слова: спадкування за законом, спадщина, спадкове правонаступництво, спадкові правовідносини, спадкодавець, обов'язки спадкодавця.

Аннотация

Пицук Х. З. Обязанности наследодателя при наследовании по закону. – Статья.

В статье исследуются правовые аспекты наследования по закону в Украине, в частности обязанности наследодателя при наследовании по закону. Анализируется действующее законодательство, что дает возможность выделить обязанности наследодателя как субъекта наследственных правоотношений.

Ключевые слова: наследование по закону, наследство, наследственное правопреемство, наследственные правоотношения, наследодатель, обязанности наследодателя.

Summary

Pitsyk Kh. Z. The duties of the legator in inheritance by law. – Article.

In the article an author investigates the legal aspects of inheritance by law in Ukraine, namely, duties of inheritance by law. In particular, analyses a current legislation that gives an opportunity to distinguish the duties of legator as a subject of the inherited legal relationships.

Key words: inheriting according to the law, heritage, hereditary legal succession, hereditary legal relationship, legato, duties of the legator.